

váltak, az igékkel (befejezett aspektusú) lexikalizált kapcsolatot hozva létre. — A statikus értékű határozószóknak igékkel alkotott kapcsolataiban azonban a jelentéspulzusok száma nem csökken, hanem rendszerint éppen szaporodik; másrészt e kapcsolatoknak befejezett aspektusuk nincsen. Ézért ezek közül csak igen kevés tud lexikalizálódni, s így e határozószók nem tudnak megindulni az igekötővé válás útján, noha az értelmezőféle kapcsolatból nemegyszer éppúgy kinőttek, mint az igekötők. — Ha azonban a mondatban az ilyen típusú igéknek hangsúlyos formájára és egyenes szórendjére van szükség, akkor alkalmilag maguk elé vonják valamelyiket e határozószók közül — leggyakrabban a leghatározatlanabb jelentésű *ott*-ot —, ilyenkor e kapcsolat igekötős ige módján, maga az *ott* igekötőszerűen viselkedik; ez azonban pusztán mondatdinamikai jelenség marad: a nyomatéktalan mondat létrehozásának egy sajátos eszköze, illetőleg módja.

Hogy mennyire a nyomatéktalan mondaté, azt mutassa meg néhány számadat. Az *ott* + ige kapcsolatra 16 szépírótól összesen kb. 150 adatom van (átlagszám: 9), 4 riport- és esszé-egységből¹ összesen 13 (átlagszám: 3), 2 epikustól összesen 14 (átlagszám: 7), 4 egységnyi lírai versből összesen 2 (átlagszám: 0,5), s három egységnyi tanulmányból 0 (átlagszám: 0). A nyomatéktalan mondat nagyobb aránya, s főleg az *ott* felhasználásával nyomatéktalanná tett mondat ugyanis a mindennapi beszélt nyelvnek, s ebből átvéve az elbeszélésnek tipikus jelensége; a líra mint az értelemnek s a tudomány mint az értelemnek desztilláltabb kifejezője alig-alig tűri meg. A riport és az esszé átmenet a széppróza és a tudományos értekezés között ebben is. Jóval több véletlenül, hogy Kónyának kínai riportsorozatában az egységnek körülbelül felét tevő város- és ünnepleírásból három adatom van e jelenségre, a másik felét tevő oktatásügyi ismertetőből viszont egy sem. Az meg a jelenségnek beszélt nyelvi, mindennapi jellegére utal, hogy Móricz Betyárjában a vizsgált egységnek falun lejátszódó feléből 13, a kastélyban és körülötte játszódó feléből mindössze 2 adatom lett.²

Nem mondhatom, hogy az érintett kérdéseket mind megoldottam. De feltettem őket, talán nem is egészen rosszul. S azt mondják: a jó kérdésfeltevés néha már fél megoldás.

DEME LÁSZLÓ

A párhuzamos alak- és jelentésmegoszlásról

I.

1. A párhuzamos alak- és jelentésmegoszlás általánosságban vett jelenségének, valamint egyes eseteinek a tárgyalása egyaránt igen bonyolult, nagy körütekintést kívánó feladat. Nem azért, mert az ide tartozó szavak, illetőleg szó párok az idők ködébe vesző s ezért megoldhatatlan hang- és jelentéstörténeti kérdések elé állítják a kutatót. Ez a veszély — bár kétségkívül fennáll — semlegesíthető azáltal, hogy mindig megmaradunk a nyelv valóságának szilárd talaján, s bizonytalan vagy nem eléggé bizonyított ősi összefügg-

¹ Egy egység = kb. két nyomtatott ív, esetleg több szerzéstől.

² Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy az *Elé ugrott 'az apjának* típusra írott példát találni szinte alig lehet, ez még a tárgyaltnál is jóval inkább a beszélt nyelvhez kötött forma.

gések helyett csak azokat a szavakat vesszük bonckés alá, amelyeket az etimológiai kutatás ilyen vizsgálatokra minden tekintetben alkalmasnak ítél.

Nem is azért bonyolult ez a feladat, mert az ide vonható hatalmas anyag nem egy tanulmány, de egy terjedelmes könyv kereteit is szétfeszítené. Kétségtelen, hogy ez a nehézség is fennáll, de — miként az előző — ez sem elkerülhetetlen. A tárgy bonyolultságát elsősorban az okozza, hogy a tárgyalandó nyelvi jelenség mind ez ideig sem a hazai, sem a külföldi szakirodalomban nincs pontosan körvonalazva. A kutatók hol tágabbra, hol szűkebbre vonják határait, s érthető, hogy ez nem nagyon segíti elő a kérdés tisztázását, sőt igen gyakran ellentmondást eredményez. Hogy a helyzet valóban így áll, arról teljes mértékben meggyőződhetünk már akkor is, ha a továbbiakban csupán azt vizsgáljuk meg, hogy a kutatók milyen nyelvi jelenségeket vonnak ide, illetőleg zárnak ki a kérdéses tárgykörből.

Nyelvi természetű, az élet dinamikáját magán viselő jelenségről lévén szó, mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy az erről alkotott felfogások — beleértve a magunkét is — helyessége vagy helytelensége bizonyos mértékig mindig relatív. Különböző nézőpontokból tekintve egy és ugyanazon jelenségnek is más-más oldalait és tulajdonságait vehetem észre és írhatom le anélkül, hogy valótlan, illetőleg téveset állítottam volna, mint ahogy a drágakő ezerszínű csillogása sem tűnik fel teljesen azonosnak, ha különféle irányokból szemlélem. Mégis — ennek ellenére is — azt hiszem, hogy az a nézőpont, amelyet e tárgyban elfogadandónak itélek, s amely szintén nem áll előzmények nélkül, sok tekintetben hasznosabb, reálisabb, helyesebb eredményekhez vezet, mint a következőkben vázolandó felfogások.

Részemről párhuzamos alak- és jelentésmegoszlásnak, azaz — magam alkotta műszóval — szóhasadásnak¹ azt a nyelvi folyamatot tekintem, amelynek eredményeképpen egy szó akár alapalakjában, akár képzős, jeles vagy ragos formájában két (esetleg több) alakváltozatra bomlik, s az alakváltozatok között részleges vagy teljes jelentés-elkülönülés áll be, függetlenül attól, hogy a hangalak vagy a jelentés szándéktalan megoszlása, illetőleg tudatos megosztása előzte-e meg a másikat.

Ha az idevágó szakirodalmat alaposabban megvizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a kutatók jelentős részének véleménye részben vagy egészében eltér ettől a felfogástól. Ahelyett, hogy nézeteiket itt egyenként ismertetném, igyekszem megjelölni azokat a fő ellentéteket, amelyek közöttük fennállnak. Ez a csoportosítás egyben bizonyos fokig talán azt is tükrözi majd, hogy a szóhasadás fentebb adott meghatározása kiknek az elgondolásaihoz áll legközelebb.

2. A p u s z t a j e l e n t é s m e g o s z l á s k é r d é s e. — Ismeretes, hogy jelentés-elkülönülésről, jelentésmegoszlásról akkor is beszélhetünk és beszélünk, amikor azt semmiféle alakú elkülönülés nem előzi meg. A nyelvben — annak fejlődése során — különféle utakon-módokon (erie vö. H. PAUL, Prinzipien der Sprachgeschichte. Halle, 1880. 131) elkerülhetetlenül keletkeznek, illetőleg bukkannak elő olyan szavak, amelyeknek hangalakjuk különböző, jelentésük viszont azonos. Ideig-óráig együtt élhetnek, megferhetnek egymás mellett ezek a szavak, egy idő múlva azonban a nyelv, a beszéd gazdaságos-

¹ A teljes igazság kedvéért azt is meg kell mondanom, hogy a javasolt műszó a KUBINYI LÁSZLÓVAL folytatott eszmecsere során született meg.

ságra való törekvése¹ nem túri, hogy ugyanarra a fogalomra több szót is kelljen fenntartania és elraktározni, s valamiképpen véget vet ennek az áldatlan állapotnak. „Die sprache ist allem luxus abhold” — mondja PAUL (i. h.), s valóban, a két azonos jelentésű szó egyike általában fölöslegesnek bizonyul s kiküszöbölődik a nyelvből.²

Hogyan történik a fölösleges szavak kiküszöbölése? Kétféleképpen. A fejlődés egyik, nem túlságosan gyakori útja az, hogy az inkriminált szó eltűnik, kihal a nyelvből, tekintet nélkül arra, hogy az illető fogalom háttérbe szorulása vagy a szinonimák harca következtében vált fölöslegessé. Íme, így mondja ezt DARMESTETER (La vie des mots.¹⁹ Paris, 1932.): „... dans la disparition des mots, il faut distinguer les mots qui s'oublient parce qu'ils désignent des choses qui disparaissent, et les mots qui font place à d'autres pour exprimer des idées durables” (151). Az első esetre példaként említhetjük a R. *akcsa* szót, amely az általa jelölt pénzdarabbal együtt régen kiment a használatból, vagy középkori énekeseink elnevezéséül szolgáló *igric* szavunkat, amely már csak a tanultabb emberek nyelvében van meg (SZINNYEI, A magyar nyelv. Bp., 1929. 8).³ Az utóbbira jó néhány idegen nyelvi példát idéz A. CARNOY (La science du mot traité de sémantique. Louvain, 1927. 205) és SCHMIDT JÓZSEF (A nyelv és a nyelvek. 1923. 102—5), de magyar példáknak is bőviben vagyunk. Így nemrégiben BÁRCZI GÉZA (I. OK. II, 423) mutatott rá arra, hogy a jövevény *sógor* megölte a R. *rér*-t, a *kalapács* a *verő*-t, s már-már a *nemez* is a pusztulás útjára lépett a *filc*-cel szemben. Hasonlóképpen váltotta fel az *ital* a *venerék*-et, a *völgy* az *aszó*-t, a *zsold* az *alafá*-t stb. (VÉGH JÓZSEF, Adalékok a rokonértelmű szavak keletkezéséhez. Debrecen, 1935. 8; vö. még: SZINNYEI, A magyar nyelv 8; BÁRCZI, Bevezetés a nyelvtudományba. 1955. 84—5; stb.).

A másik, számunkra sokkal lényegesebb nyelvi folyamat, amely megoldja a „fölösleges” szavak problémáját, abban áll, hogy az illető szó egy másik, vele többé-kevésbé azonos értelmű szó vagy egyéb külső körülmények hatására megváltoztatja jelentését. Ez a jelenség a jelentésmegoszlás, amikor is két azonos jelentésű, de eltérő hangalakú szó között valamilyen jelentésbeli, többnyire csak árnyalati különbség lép fel. Az egyik szó ilyenkor többnyire megtartja a korábbi közös jelentést, a kiszorított másik pedig új jelentés-árnyalatot ölt magára.

A szavak közti effajta jelentésmegoszlás vizsgálatához — leginkább példaanyaggal — igen sokan járultak hozzá, e cikkeket azonban itt, egytől egyig felsorolnom lehetetlen s talán fölösleges is lenne. A szinoním szavaknak ilyen jellegű tanulmányozása sokszor már inkább stilisztikai feladat, de tegyük hozzá, nagyon szép és hasznos feladat, s azt hiszem, mindnyájan szívesen olvassuk az olyan cikkeket, amelyeknek a megírására például a *vörös* és *piros* szavaink közt alakuló jelentés-, hangulat- és használatbeli különbség ihlette nyelvünk rajongóit és szakképzett művelőit egyaránt (CSAPODI ISTVÁN:

¹ PIERRE GUIRAUD (La sémantique. Paris, 1955.) „L'économie de la parole” önálló címként is alkalmazott kifejezését (57) próbálom így visszaadni.

² PAUL szavait idézi HANS ARENS is „Sprachwissenschaft” című, 1955-ben megjelent művében (322).

³ Érdemes megjegyeznünk, hogy az *igric* szó már maga is bűnös egy korábbi szavunk kivésésében. PAIS DEZSÓ szerint ugyanis ez szorította ki a középkori mulattatók eredeti magyar elnevezését, a *regüs*-t (Árpád- és Anjou-kori mulattatóink: Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára. Bp., 1953. 108).

Ny. XXVIII, 201—4; GÁRDONYI JÓZSEF: MNy. XVI, 84—87; KENEDY GÉZA: MNy. XVII, 33—4; FERENCZY GÉZA—LÓRINCZE LAJOS előadása a Magyar Rádió „Édes anyanyelvünk” sorozatában: 1958. márc. 23. és 27.). Persze külföldi példát is korlátlan számban idézhetnénk. M. BRÉAL (Essai de Sémantique. Paris, 1897.) a *sentir* ~ *penser*-féle jelentésmegoszlás bemutatásakor külön felhívja a figyelmet a „repartition” óriási jelentőségére (29—30, 36, 40). CARNOY (i. m. 205—10) „Luttes et differenciation entre synonymes” címen külön szakaszt szán a *cheval* ~ *coursier* ~ *rosse*-féle szinonimák harcának. ADOLF BACH (Deutsche Mundartforschung. Ihre Wege, Ergebnisse und Aufgaben.² Heidelberg, 1950.) pedig — hogy vele lezárjuk a még nagyon is hosszúra nyújtható sort — számos jó példa elemzése után így summazza a szinonimák közti jelentésmegoszlásról alkotott véleményét (169): „Wo zwei synonyme Ausdrücke an den Rändern ihrer Verbreitungsgebiete in der gleichen Mda nebeneinander treten, erfahren sie oft eine Bedeutungs-differenzierung, v. sie auch sonst beim Auftreten von Synonymen zu beobachten ist

Az itt vázolt jelenség, a jelentésmegoszlás — véleményem szerint — mind nyelvtörténeti, mind nyelvlélektani szempontból igen alkalmas a vizsgálódásra, s meg is érdemli a figyelmet, de — és ezt nagyon lényegesnek tartom — mégsem keverendő össze a szóhasadással. A szóhasadás feltétlenül több a pusztá jelentésmegoszlásnál, mert benne a jelentés-elkülönülésen kívül, még előbb, vagy ezzel egyidejűleg, a lakó megoszlásnak is végbe kell mennie. A kérdéssel eddig foglalkozó kutatók e ponton egymásnak ellentmondó nézetei csak azt mutatják meg, hogy a probléma mind ez ideig tisztázatlan, s hogy szükség van egy olyan átfogó tanulmányra, amely világosságot teremt ebben az útvesztőben. Maga PAUL (i. m. 131—44), e kérdés egyik úttörője sem következetes, mások pedig, mint SIMONYI ZSIGMOND (Különböztetés: EPhK. V, 220—8), M. AIRILA (Johdatusta kielen teoriaan. I. Sanain merkityksen muuttuminen. Porvoo—Helsinki, 1940. 68—80), S. ULLMANN (Précis de Sémantique Française. Bern, 1952. 185—6) és még néhányan „Bedeutungsdifferenzierung”, „Különböztetés”, „Differentiation des synonymes” és egyéb címek alatt többnyire minden további nélkül állítják egymás mellé, sőt keverik össze egymással a pusztá jelentésmegoszlás, valamint a szóhasadás jellemző példáit. Persze sokan, mint már WHITNEY (Leben und Wachstum der Sprache. Leipzig, 1876. 134—5), valamint WUNDT (Sprachgeschichte und Sprachpsychologie. Leipzig, 1901. 64—8), J. SCHRIJNEN (Einführung in das Studium des indogermanischen Sprachwissenschaft. Heidelberg, 1921. 161—2), G. STERN (Meaning and Change of Meaning: Högskolas Årsskrift 1931—1932: 228—30) és még többen hangsúlyozzák munkáikban a két jelenség közti eltéréseket, s köztük jó néhány olyan kutató is akad,¹ akik még egy-egy közös eredetű szópár tagjaival kapcsolatban sem beszélnek szóhasadásról akkor, ha az illető közös szónak nem egyszerűen alakváltozatai, hanem eltérő szóelemeket (esetleg többletként) tartalmazó alakjai között történt jelentésmegoszlás. Ilyen az igekötő megléte vagy meg nem léte, esetleg eltérő volta, például a franciában *tourner* ~ *retourner*, nálunk *begyullad* ~ *kigyullad*, *leszólít* ~ *megszólít* stb. (J. SOITÉSZ,

¹ Ilyen STERN (i. h.), de ilyen Л. А. ТУЛАХОНКЪЙ (Введение в языкзнание II. Москва, 1954. 67—8) és KRONASSER (Handbuch der Semasiologie. Heidelberg, 1952. 175—9) is.

Nyelvművelő. Bp., 1956. 228—9), ilyen a képzőelem-többlet az egyik szóban: *folyat ~ folytat, járat ~ jártat* (KOVÁCS MÁRTON [SIMONYI]: Nyr. XLIII, 348) stb. Mondanom sem kell, hogy magam is teljes mértékben az ő véleményüket osztom, s az effajta szópároknek a párhuzamos alak- és jelentésmegoszlás útján keletkezett dublettek között — mint ez definícióból kiolvasható — szerintem sincs helyük.

3. A pusztá alakmegoszlás kérdése. — Azt hiszem, főlegesen bizonygatnom, hogy a párhuzamos alak- és jelentésmegoszlás kétarcú, kétsíkú jelenség, amelynek vizsgálata részben az alaktant, részben a jelentéstant illeti meg. Az előző szakaszban láttuk, hogy a kutatók egy része csak a jelentés oldaláról vizsgálta a szópárokat, csak a jelentés-elkülönülést vette szemügyre, tekintet nélkül arra, hogy ezáltal egy nevezőre hozza a közös eredetű alakpárok jelentés-elkülönülését az azonos jelentésű szavak közti megoszlással. Ha egy ilyen szempontú, csak a jelentésre figyelmet fordító vizsgálat előfordulhatott — amint hogy igen gyakran elő is fordult —, akkor feltehető, hogy mások viszont elsősorban alaki szempontból közelítenek e kérdéshez, s a szóhasadásnak is csupán alaki vonatkozásait tanulmányozzák.

Egy futó pillantás a problémának erre a részére meg fog győzni bennünket arról, hogy feltevésünk helyesnek bizonyult. Igaz, hogy az ilyen, szintén egyoldalú, de az előbbivel ellentétes oldalú vizsgálati mód sem gyakoriságában, sem következetes alkalmazásában nem közelíti meg az előbbi csoportba tartozókat, maga az a tény azonban, hogy e kutatási szempont felmerült, már szükségessé teszi a vele való foglalkozást.

Fentebb igyekeztem — részben csak utalásszerűen — megmutatni, hogy a szóhasadás jelenségét több kutató tölem eltérő módon fogja fel, s szavaimból talán az is kivehető volt, hogy e szerintem helytelen értelmezésnek két fő megnyilvánulási formája van:

A) Szóhasadásnak neveznek olyan fejlődési folyamatot is, amelyben nem egy szó oszlik ketté, hanem csupán két egymástól független eredetű s különböző alakú szó azonos jelentése különül el egymástól.

B) Az előbbinek éppen fordítottjaként jelentésmegoszlás vagy ehhez hasonló névvel jelölnek meg olyan nyelvi fejlődést, amelyben nemcsak jelentésbeli, hanem — vele párhuzamosan vagy azt megelőzően — alaki elkülönülés is végbemegy.

Lényegében véve ugyane téves értelmezések bukkannak fel most fordított előjellel. Az előbb láttuk, hogy többen a pusztá jelentésmegoszlást azonosították a szóhasadással, most arra mutathatunk rá, hogy ez utóbbinak a pusztá alakmegoszlással való összehasonlítására is történtek kísérletek. Részletes vizsgálat helyett hadd idézzek bizonyítékul csupán néhány sort KRONASSER említett művének egy lapalji jegyzetéből (i. m. 175), ahol a szóhasadás útján létrejött szavakról szólva (nála: *Scheidewörter*) ezt írja: „Nicht zu verwechseln sind damit jene Fälle, wo sich ähnlich lautende, aber etymologisch fremde Wörter nach den bewöhnlichen Lautgesetzen stärker differenzieren haben, wie lat. *pōpulus* zu it. *popolo*, aber *pōpulus* zu it. *pioppo* 'Pappel'. Auch diese Fälle wurden gelegentlich (z. B. von F. DIEZ) »Scheidewormen« genannt und damit vermengt, was hier als »Scheidewort« bezeichnet wird.” KRONASSER megállapítása feltétlenül helyes: a homoním vagy alakilag majdnem azonos szavaknak ilyen alaki szétfejlődését semmiképpen sem szabad összekeverni a szóhasadás jelenségével.

Példákat a pusztai alakkülönülésre — azt hiszem — főleg nagyobb számban idéznem. Így lett a R. *tölgy* 'mamma' és *tölgy* 'quercus' szavakból a félreérthetőség elkerülése végett *tögy*, illetőleg *tölgy* (vö. BENKŐ, A magyar *ly* hang története 34); így öltött a *kar* 'végtag' és a *kar* 'kórus; rend; állapot' szó idővel elkülönült (*karja* ~ *kara*) birtokos személyragos alakot stb. Persze a félreérthetőség veszélye nem mindenütt jelentkezik egyforma súllyal, de hogy e veszély nem pusztán nyelvész-„kitalálás”, arra nézve hadd hozzam fel bizonyítékul GILLIÉRON közismert, a szakirodalomban számtalanszor idézett példáját a latin *gallus* és *cattus* párharcáról. A két szó Gascogneban tudvalevőleg egyaránt *gat* alakot öltött. Küzdalmükiől GUIRAUD szavaival számolok be (i. m. 58): „Le chat et le coq ne pouvaient avoir le même nom sans entraîner des ambiguïtés contextuelles dans des phrases comme »le chien a étranglé le (gat)«, »où est passé le (gat)«, etc. L'un devait disparaître et, comme on l'a dit plaisamment, en gascon, le chat a tué le coq.” Végül pedig hadd utaljak a következő, SIMONYITÓL (Nyr. XLIII, 326) közölt magyar nyelvi példára, amely azt mutatja, hogy a félreértés nem egyszer be is következik: Egy — egyébként igen jó — tankönyvben (WESZELY ÖDÖN, A magyar irodalom ismertetése.³ 1911.) a szerző idézi Sylvester János következő mondatát: „Hitre *hiú* mind, hogy senki se mentse magát”, jegyzetben pedig ezt a magyarázatot adja: „*Hiú* = hív, hú.” „Ez félreértés — teszi hozzá SIMONYI (i. h.) —, mely Sylvester mondatát értelmetlenné teszi. Igaz, hogy ez a *hiú* annyi mint *hív*, de nem mint a melléknévi *hív*, hanem mint az igei *hív* = hí, szólít, tehát hitre híja mind az embereket.”

A téves értelmezésnek másik típusa, amely az ide tartozó jelenségeket is pusztai alakmegoszlás címkével akarja ellátni, ZOLNAI GYULÁNÁL jelentkezik. Ő két — részben azonos — tanulmányban is foglalkozik a párhuzamos alak- és jelentésmegoszlással,¹ számos jó és néhány ide nem tartozó példa elemzése után azonban ilyen következtetést von le: „... a nyelvbeli megkülönböztetésnek bizonyos tekintetben tudatos esetei is vannak, olyanok, a melyekben határozottan az alak igazodik az előzetesen föllépő jelentésbeli különbséghez, úgyhogy e jelenséget helyesebben és szabatosabban *alaki elkülönődésnek*, *alaki megkülönböztetésnek* (Formendifferenzierung) kell neveznünk, szemben azokkal az esetekkel, a hol előzetesen megvolt alakváltozatok között utólag valósággal jelentéskülönődés, jelentésmegoszlás (Bedeutungs-differenzierung) támad” (Nytud. V, 8—9). Vagyis ZOLNAI „alaki elkülönődés”-nek nevezi a szóhasadásnak azon eseteit, amelyeknél ez a hasadás tudatosan ment végbe, azaz amelyeknél a beszélő (vagy az író) azért használt új, módosított alakot, hogy ezzel egy új jelentésárnyalatot fejezzen ki. Csakhogy ez a tudatosság korántsem jelenti azt, hogy az alaki megoszlással nem jár együtt jelentéskülönülés, mégcsak azt sem, hogy az utóbbi megelőzné amazt. Mindössze arról van szó, hogy az ilyen „tudós” alakulású szópároknál² az alaki és a jelentésbeli megoszlás együtt jelentkezik. Ezért azt kell mondanunk, ZOLNAI felfogása erőltetett; az *alaki megkülönböztetés* elnevezés ebben az esetben nem szerencsés és nem is helyes.

¹ Zur sprachlichen differenzierung: FUF. XIII, 179—85; A nyelvbeli különböztetéshez: Nytud. V, 1—11.

² NYROP (Grammaire historique de la langue française IV. Copenhague — Leipzig — New-York — Paris, 1913. 39) „mot savant” kifejezése, amelyet az alakpárok elméletével foglalkozó tanulmányában GÁLDI LÁSZLÓ (EPhK. LIX, 296) is idéz, többé-kevésbé ezekre is illik.

4. A szóhasadás problémakörének egyéb esetei. — Az előző két szakaszban megvizsgáltuk azokat a jelenségeket, amelyekben vagy csak jelentésmegoszlás, vagy csak alaki elkülönülés ment végbe, s az álláspontunk az volt, hogy ezeket tanácsos a párhuzamos alak- és jelentésmegoszlás eseteitől megkülönböztetni. Hátra van még, hogy — bonyolultsága miatt ugyan csak vázlatosan — beszéljünk egy-két olyan jelenségtípusról is, amelynek a szóhasadással való azonosítása vagy párhuzamba állítása szintén vita tárgya lehet.

Az egyik ilyen csoportot a kettős átvételek alkotják. E csoportba túlnyomórészt azok az esetek tartoznak, amelyekben egy idegen szó kétszer (vagy többször) honosodott meg nyelvünkben, vagy más-más nyelvből, illetőleg egy nyelv más-más nyelvjárásából, vagy más-más időben kerülván hozzánk. Olyan párokra gondolok itt — hogy csak a közismertek közül említsek néhányat —, mint *trón* ~ *trónus*, *papír* ~ *papiros*, *pont* ~ *punktum*, *stíl* ~ *stílus*, *galuska* ~ *haluska*, *megye* ~ *mesgye*, *ragya* ~ *rozsdá*, *dalia* ~ *deli*, *káposzta* ~ *kompót*, *oroszlán* ~ *arszlán* (HORGER, Magyar szavak története 11 és 10.: MNY. XXI, 201); *bazár* ~ *vásár*, *cár* ~ *császár* ~ *cézár*, *Károly* ~ *király*, *hártya* ~ *kártya*, *draszé* ~ *trágya*, *dús* ~ *dözse*, *cifra* ~ *chiffre*, *sah* ~ *sakk*, *csája* ~ *tea*, *puska* ~ *pikszis* ~ *buksza* ~ *puszpáng* (KÁLMÁN BÉLA, Párhuzamos átvételek: Nyelvművelő 51—7); *vurstli* ~ *virsli* (KOSZTOLÁNYI, Erős várunk a nyelv 286); *glóbus* ~ *golyóbis* (DENGL, Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus 30); *dinsztel* ~ *dunsztol* (BALASSA I, 137, 146); *zsémbel* ~ *símpfel* (vö. BÁRCZI, A magyar szókincs eredete² 98); stb.

Nem bocsátkozhatom itt bele annak taglalásába, hogy a kettős átvételeknek milyen eltérő fajtaival kell számolnunk, csupán egy-két típusra utalok egészen futólag. Előfordul, hogy két, egymáshoz többé-kevésbé közel álló nyelvből kerül hozzánk egy közös eredetire visszamenő szónak két változata, mint *ragya* ~ *rozsdá* (BÁRCZI, A magyar szókincs eredete² 87), de megtörténhet az is, hogy a közös eredetű két szó a nyelvek egész során vándorol keresztül, amíg — alakjában és jelentésében rendszerint teljesen megváltozva — hozzánk érkezik, mint *tárgy* ~ *tárcsa*, *tulipán* ~ *turbán* (Szófsz.). Van rá eset, hogy ugyanazt a szót két különböző időpontban vesszük át egy idegen nyelvből, például *donga* ~ *duga*, *munka* ~ R. *múka* (BÁRCZI i. m. 93), azonban nem egyszer előfordul az is, hogy ugyanazt a szót ugyanabból a nyelvből s nagyjából egy időben, de más-más nyelvjárásból fogadjuk be, például *zsup* ~ N. *zsup* (< német *schoup* és *schouf*) (BENKŐ, Magyar nyelv-járástörténet. 1957. 20). Ha valaki a párhuzamos átvételekkel részletesen kívánna foglalkozni, annak mindezekre s még ezeken kívül is jó néhány típusra kellene figyelmet fordítania. A mi szempontunkból azonban ezúttal a leglényegesebb arra rávilágítani, hogy a kettős átvételekben magának a szóhasadásnak a folyamata idegen nyelvben, nem magyar nyelvközösségben ment végbe, e folyamat vizsgálata tehát az általános nyelvtudományba beletartozik ugyan, a magyar nyelvészet vagy bármilyen nemzeti nyelvtudomány körén azonban kívül esik. E kérdés tanulmányozása — félreértés ne essék! — rendkívül hasznos és gyümölcsöző, a párhuzamos alak- és jelentésmegoszlás egyéb területeiről való pontos elhatárolására azonban feltétlenül szükség van. — Átmenetekkel, határesetekkel persze, mint minden nyelvi jelenség esetében, itt is találkozunk. Így például nem egy olyan szópárunk van, amelynek alaki elkülönülése még valamely idegen nyelvben, illetőleg nyelvekben ment végbe, az ehhez kapcsolódó jelentésmegoszlás azonban már többé-kevésbé

vagy teljes egészében magyar nyelvi fejlemény. A *megye* és *mesgye* szó, melyek közül az utóbbi a bolgárból került hozzánk, az előbbi viszont egy ószerb-horvát—ószlovén *medja* 'limes, terminus' szó átvétele, a régi nyelvben még egyaránt 'limes, Grenze'. CALEPINUS szótárában még ezt találjuk: „Limes — Ósuény, gyalog vt, *megye*, (auagy) *mesgye*, határ” (604; egyéb adatokat l. NySz., MTsz.). A két szóalak közti jelentésmegoszlás, amely a köznyelvben igen gyorsan elterjedt, teljes egészében magyar nyelvterületen ment végbe (KNIEZSA, A magyar nyelv szláv jövevényszavai 333—4; egyéb irodalmat l. uo.).

Azt hiszem, mondanom sem kell, hogy a kettős átvételekkel kapcsolatban szintén többen kifejtik nézeteiket, illetőleg a kérdéssel foglalkozó tudósoktól alkalmazott csoportosításból rendre kiolvasható, hogyan vélekednek e jelenségről. DARMESTETER, aki az elsők között tett néhány figyelemre méltó megjegyzést a minden bizonnyal vagy esetleg ide vonható jelenségcsoportok, illetőleg szópárok megkülönböztetésére nézve, láthatóan nem idegenkedik attól a gondolattól, hogy az idegen nyelvből való újabb kölcsönzéseket is besorolja a szóhasadás típusai közé. Erre mutat, hogy *chaire* ~ *chaise*, *col* ~ *cou* és egyéb jó szóhasadás-példái mellett ott olvashatók az olyan kettős átvételek, mint *châsse* ~ *caisse* (a prov. *caisso*-ból), *dame* ~ *duègne* (a spanyol *duena*-ból) stb. (i. m. 142). Hasonló véleményen van CARNOY is; pl. „Le normand a fournir *benêt* (de lat. *benedictus*) pour un 'niais', tandis que le fr. *benoit* était resté longtemps un terme favorable (»La benoite Sainte Vierge«), mais a fini par être influencé par *benêt* et s'emploie maintenant pour 'béat'” (i. m. 202). CARNOY egyébként finom megkülönböztetést is tesz a más-más nyelvből, valamint a más-más nyelvjárásból való átvétel között: az utóbbira példája a francia *caisse* ~ *châsse*, valamint *benêt* és *benoit*, az előbbire olasz—francia kölcsönzavakat idéz, mint *banc* ~ *banque*, *chappe* ~ *cape*, *champ* ~ *camp*, *béret* ~ *barette*, *maïlle* ~ *médaille*, *échappée* ~ *escapade* stb. (uo.).

Az előbbiektől eltérő, teljesen új szempontokra épülő felosztásában hasonló eredményekre jut GÁLDI is (Adalékok az alakpárok elméletéhez: EPhK. LIX, 296—302). Ő az alakpárokat két szempont szerint csoportosítja. Az időbeli tényezőket figyelembe véve *d i a c h r o n i k u s* és *s y n c h r o n i k u s*, az egyéni és kollektív nyelvtudat szempontjából pedig *d i s z j u n k t* és *k o r r e l a t í v* alakpárokról beszél. Felosztásából — számunkra most csupán ez a lényeges — világosan látszik, hogy a magyar *hártya* ~ *kártya*, *dús* ~ *dózse*-féle kettős átvételeket ugyanolyan alakpároknak tartja, mint a *lombos* ~ *lompos*, *család* ~ *cseléd* típusú, a magyar nyelvben keletkezett alak- és jelentésváltozatokat.

Az említettekkel ellentétes nézetet valló kutatók közül — magam is ezek közé tartozom — csupán kettőnek a véleményét idézem. PAUL már 1880-ban így ír a szóhasadás — nála mindig *Bedeutungsdifferenzierung* — példáinak megrostálásáról (i. m. 135): „Selbstverständlich müssen alle fälle ausgeschlossen werden, in denen ein lehnwort von anfang an in einer andern bedeutung aufgenommen ist als ein altheimisches oder ein in früherer zeit odes aus anderer quelle entlehntes wort, gleichviel ob die wörter, wenn man weit genug zurückgeht auf den gleichen ursprung führen.” Hasonlóképpen vélekedik HEINZ KRONASSER is említett művében, midőn a *Pfalz* ~ *Palast*, *Atem* ~ *Odem*, francia *oeuf* 'ei' ~ *ove* 'eirunde Verzierung', *cueillir* 'sammeln im allg.' ~ *colliger* 'sammeln (nur von Liebhaberien gesagt)' stb. példákról ezt írja (i. m. 176): „In allen diesen Fällen besteht *k e i n* organisches Wechsel-

spiel zwischen Form und Bedeutung, vielmehr sind dies zufällige Doppel-
formen, deren Nebeneinander willkürlich herbeigeführt wurde (literarische
Konservierung u. a.). Im Grunde sind das verschiedene Wörter deren etymolo-
gischer Zusammenhang meist gar nicht mehr gespürt wird (etwa *Spital:*
Hôtel). Dennoch erscheinen aber derartige Paare in verschiedenen Sammlun-
gen mit echten Scheidewörter unterschiedslos vermengt.”

Hogy mi lehet a felfogásbeli különbségnek fő oka, véleményem szerint
arra is könnyen felelhetünk. Itt alighanem szemléleti különbségről — illetőleg
arról is — van szó. DARMESTETER és CARNOY *doublets*-ről, GÁLDI *alakpárok*-ról
beszél, vagyis ők e jelenséget nem mint folyamatot tekintik, hanem mint
egy nyelvi folyamat eredményét, mint egy szónak egy nyelvben meglévő
két jogutódját, teljesen függetlenül attól, hogy az alakpár tagjait alkotó két
szó mi módon került egymás mellé, milyen rokonságnak van a közös őssel stb.
Nem véletlen, hogy az említett szerzők a *doublet*, *alakpár* elnevezéseket hasz-
nálják, de nem véletlen az sem, hogy a kettős átvételek kérdésében ellentétes
nézetet valló kutatók már az elnevezésben is a folyamatot, a jelenség lefo-
lyását igyekeznek érzékeltetni. A DARMESTETER, CARNOY, GÁLDI idézte pél-
dák valóban alakpárok, valóban dublettek, éppen úgy, mint a régebbiek közül
N. CATHERINOT (*Les Doubles de la Langue Françoyse*. 1683.) és A. BRACHET
(*Dictionnaire des doublets de la langue française*. 1868.) példának jelentős
része is (vö. PAUL i. m. 134—5). Ha viszont a „Bedeutungsdifferenzierung”,
a „szóhasadás”, a „párhuzamos alak- és jelentésmegoszlás” jelenségével, a
„Scheidewörter”-rel foglalkozunk, akkor ezek közé már nem sorozhatjuk be
jó lélekkel a *table ~ Tôle* (DARMESTETER), *échappée ~ escapade* (CARNOY),
aucube 'litarie des tentes' (< arab *al-kobba*) ~ *alcôve* (W. V. WARTBURG,
Évolution et structure de la langue française.³ Bern, 1946. 77; vö. GÁLDI:
i. h. 299) stb. párokat. Ezek a mi felfogásunk szerint alakpárok, dublettek
ugyan, de nem szóhasadás eredményeként jöttek létre. S ezért nézetem s az
említett tudósok felfogása közti különbséget nem is tartom áthidalhatatlan-
nak. Ugyanakkor azonban a magam — s nem is csak a magam — felfogását,
amely a nyelvi folyamatot helyezi előtérbe, a nyelvek, valamint a nyelvek
fejlődésének kutatói számára jóval hasznosabbnak ítélem.

Feltétlenül szólnunk kell legalább még egy jelenségtípusról, a nyelv-
járási különfejlődések csoportjáról. Ha általában a magyar
nyelv szóhasadás útján keletkezett alak- és jelentéspárjait vizsgálom, akkor
vizsgálatom körébe nemcsak az irodalmi és köznyelvi, hanem a nyelvjárási
példák is beletartoznak, természetesen csak akkor, ha a szóhasadás egy és
ugyanazon nyelvjárástípusban ment végbe. Így például a szóhasadás esetei
közé tartoznak az ilyen, részben vagy egészben tájnyelvi alakulatok, mint
bácsi 'idősebb ember' ~ *bacsi* 'falusi ember' (NAGY SÁNDOR, A váci nyelvjárás
40); *borát* 'amicus ~ *borát* vagy *bérát* 'szerzetes' (KÖNNYE NÁNDOR: Nyr.
VII, 271); *börzöl* 'ua.'¹ ~ *bérszél* 'szénát forgat' (LÁSZLÓ GÉZA. A zilahvidéki
nyelvjárás: Nyr. XXVIII, 62); *cafát* 'ruhából lelógó rongy' ~ *cefet* 'rémonda,
kurva' (NAGY: i. h.); *csaba* 'csámpás' ~ *csába* 'bárgyú' (HORGER: MNy. VII,
155); *dühös* 'ua.' ~ *gyihos* 'tüzes (nemi tekintetben ember, állat)' (HORVÁTH
ENDRE, A bakonyalji nyelvjárás 29); *helös* 'tetszetős, csinos' ~ *helyes* 'ua.'
(BARTA LÁSZLÓ, A csurgóvidéki nyelvjárás 33); *jövő* 'jövedelem' ~ *gyű* 'nächst'
(NYÍRI ANTAL, A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása 40); *perézs*

¹ Az 'ua.' jelzéssel a köznyelvi jelentésre utalok.

'több apró, nyüzsgő állatnak, vagy ritkán több nagyon kicsi tárgynak az összefoglaló neve, amely a *parázs* főnév felhangú változata lehet' ~ *parázs* 'ua.' (LÁSZLÓ: i. h.); *pézség* 'ua.' ~ *pozsgó* (pl. a libák a kosárban, midőn szállítják őket) (CSOMA KÁLMÁN, Jászberény nyelve 34); *sajtár* 'dézsa' ~ *zsiéter* 'egyfülű fejöke' (HORVÁTH: i. h.), valamint *sajtár* (a molnároknál) 'nagy búza-hordó edény' ~ *zsétár* 'fejőedény' (NAGY: i. h.); *tetyűs* (a ruha) ~ *tetves* (az ember) (LŐRINCZE LAJOS, A magyar nyelv atlasz anyaggyűjtésének módszere: MNyTK. 90. sz. 30; vö. VÉGH JÓZSEF: Nyr. LXXXI, 105); stb.

Egészen más a helyzet azokkal a szópárokkal, amelyeknek tagjai egymásnak alaki és jelentésváltozatai ugyan, de egymástól független, külön fejlődött változatai. Talán egyetlen példa is rávilágít arra, hogy ezeket mi különbözteti meg a szóhasadás útján fejlődött pároktól. BALASSA JÓZSEF közli „A sláviai nyelvjárás” című monográfiájában a következő adatot (25): „*kebel*: a nők rendes fölső ruhája.” HORVÁTH ENDRE idézett tanulmányában viszont ezt olvassuk (46): „*kebel*: tenyérszerű széles szegély a szoknya alján belül.” Azt jelenti ez mármint, hogy a *kebel* szóban párhuzamos hangtani és jelentéstani differenciáció ment végbe? Korántsem. E szavak területi elszakítottaságuk miatt aligha léphettek egymással asszociatív viszonyba, a két alakot egy ü t t, e g y s z ú k e b b n y e l v k ö z ö s s é g e n b e l ü l valószínűleg sohasem ismerték, s így jelentésbeli eltérésük sem szóhasadás, hanem minden bizonnyal külön fejlődés eredménye. Megjegyzem, hogy a kérdést ilyen szempontból a kutatók általában fel sem vetették. Az erre vonatkozó néhány megjegyzés kritikai ismertetésére ezért nem térek ki. — Még meggyőzőbben bizonyítják ezt az olyan példák, amelyekben 4—5 vagy még több, látszólag elkülönült, valójában egymástól függetlenül fejlődött alak- és jelentésváltozat mutatható ki. Közülök egyet idézek: *hankalék* 'kútgém vagy kútostor' (KASSAI, Szókönyv II, 271; MTsz.) ~ *hankalík* 'a gémeskút felső keresztrúdjá' (RADVÁNYI KÁLMÁN, Ipolyszalkai nyelvjárás 53) ~ *hangarék* 'a kútostor végén levő vashorog, amelyre a veder akasztva van' (Szatmár m. Szamosháti: MTsz.) ~ *kankalék* 'a kútgém végén levő kolonc' (Csallóköz: MTsz.) ~ *hankalín* 'gémeskút ostorfájára, rúdjára akasztott vödör' (Népr. Múz. EA. 1437. Gimn. tanulók gyűjtése: Gémes kutak 5).

(Folytatjuk.)

GRÉTSY LÁSZLÓ

Rút, rothad

I. Rendkívül nagy volt a *rút*-nak és származékainak a jelentésköre. A SermDom.-ban a következőket olvashatjuk: „prava colloquia *ruth Bezedeckh*” (I, 312); „sicut enim homo advertit oculos suos a spurcitiis *ruth/agoktol*” (I, 432); „sicut enim canis coram rege non erubescit facere suam foetiditatem *ruth/aghath*” (I, 436); „Christus... non dedit eis signum... quia depravassent *megh ruteitotak uolna*” (I, 458); „Opera... carnis sunt fornicatio, immunditia [*ruth/ag*], impudicitia [*fertezeteffeg*]” (II, 252); „ad vituperium *rut/agra*” (II, 652); „immunditia (sp. contra naturam *rut/agh*) [*ruth/ag*]” (II, 629); „Quid turpius [*rutab*] ebrioso” (II, 702); „in nigra veste inveniatur in nuptiis, sordidat (*rutetya*) nuptiarum gloriam” (II, 706); „sed istam generationem primus homo deturpavit (*ruteijtotta*)” (II, 759). — Tehát már ezekben az adatokban — melyek időrendben a legkorábbi: egy 1451. évi, számunkra nem sokat